

41. Черниш А. П. Развитие присваивающего хозяйства и характер изменения природной среды в период палеолита и мезолита на территории Прикарпатья // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977. – С. 117-122.
42. Черниш А. П. Ранний и средний палеолит Поднестровья. – М., 1965. – С. 3-137.
43. Черниш А. П. Флейта палеолитического времени // КСИИМК. – 1955. – Вып. 59. – С. 129-130.
44. Черниш О. П. Багатошарова стоянка Кормань IV і її стратиграфічне значення // Археологія. – 1973. – № 9. – С. 41-54.
45. Черниш О. П. Володимирівська палеолітична стоянка. – К., 1953. – С. 3-75.
46. Черниш О. П. Деякі результати практичного використання методів ізотопного датування в дослідженнях палеоліту Подністров'я // Studia archeologica. – Львів, 1993. – № 1. – С. 12-14.
47. Черниш О. П. Дослідження на Дністрі в 1950-1951 рр. // АП УРСР. – Т. VI. – 1956. – С. 189-193.
48. Черниш О. П. Дослідження найнижчих мустьєрських шарів Молодова V в 1962–1964 рр. // Археологія. – 1971. – Вип. 1. – С. 13-21.
49. Черниш О. П. Мустьєрські шари багатошарових стоянок Молодове I та МолодовеV // МДАПВ. – 1961. – Вип. 3. – С. 3-21.
50. Черниш О. П. Нова пам'ятка первісного мистецтва // МДАПВ. – К., 1959. – Вип. 2. – С. 40-53.
51. Черниш О. П. Особливості соціального ладу мустьєрської та домустьєрської доби // Вісник АН УРСР. – 1983. – Вип. 6. – С. 42-46.
52. Черниш О. П. Пізньопалеолітична стоянка коло села Володимирівка // АП. – К., 1949. – Т. II. – С. 284-288.
53. Черниш О. П. Про статистичний метод у вивченні палеоліту та мезоліту // МДАПВ. – К., 1959. – Вип. 2. – С. 29-39.
54. Черниш О. П. Розкопки стоянки Кормань IV в 1969 р. // АДУ в 1969 р. – К., 1972. – С. 311-312.
55. Fillip J., Kozlowski L. Enzyklopadisches Handbuch zur Ur- und Fruhgeschichte Europas. – Prag. B. I. – 1966. – S. 635.

Валентин Пагор

молодший науковий співробітник
відділу реставрації та реабілітації пам'яток
архітектури НІАЗ «Кам'янець»
м. Кам'янець-Подільський

АРХІВНІ СПРАВИ ЦДІАК УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ АРХІТЕКТУРИ ТА ФОРТИФІКАЦІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ХІХ ст.

У статті подано характеристику окремих архівних справ з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, що стосуються історичної забудови, фортифікації Кам'янця-Подільського ХІХ ст.

Ключові слова: архітектура, фортифікація, документи, історична забудова, Кам'янець-Подільський, ЦДІАК України.

Відповідно до відношення НІАЗ «Кам'янець» №01-20/251 від 20.06.2014 р. направлене дирекції Центрального державного історичного архіву України м. Київ (ЦДІАК України) проведено науково-пошукову роботу в фондах зазначеного архіву. Було виявлено та систематизовано 66 архівних справ, що стосуються історичної забудови Кам'янця-Подільського ХІХ ст. В даній статті подана характеристика 6 справ.

Мета роботи – виявлення та систематизування нових історичних відомостей з історії забудови і фортифікації Кам'янця-Подільського ХІХ ст. Підготувати огляд та витяги з окремих справ з метою подальшого їх використання в напрямках роботи Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», а також для введення в обіг серед широкого загалу.

Матеріали архіву цінні тим, що вони суттєво доповнюють наявну джерельну базу будівельної історії Кам'янця-Подільського, зокрема Старого міста.

У ЦДІАК України сконцентровано документи, що висвітлюють історію нашої держави періоду її входження до складу Литви і Польщі (з ХІV до кінця ХVІІІ ст.), а також з першої половини ХVІІ ст. до революції 1917 р. Щодо історії м. Кам'янця-Подільського, то особливо цінним є фонд № 442. Він інформує про різні сторони будівельної історії міста: спорудження і ремонт громадських будівель, об'єктів фортифікації та військово-інженерного мистецтва, шляхів сполучень, культових споруд тощо. Щодо інформаційного наповнення виявлених справ, то це переважно листування органів влади з підрядниками, або вищою владою. Окремі документи містять інформацію про технічні характеристики об'єктів архітектури, їх стан, особливості використання. Чимало інформації містять справи про хід виконання будівельних чи ремонтних робіт, кошторисну вартість робіт та ін. Зрідка трапляються креслення та плани.

В даній публікації представлені інформативні архівні знахідки, які дозволяють детальніше прослідкувати трансформації, які відбулися в м. Кам'янці-Подільському XIX ст., а саме:

1. Про розширення Турецького мосту (1871-1876 рр.);
2. Про влаштування на Будинку польського магістрату (ратуші) годинника (1835-1845 рр.);
3. Влаштування сходів з боку Польських фільварків до Старого міста (1844-1859 рр.);
4. Ремонтні роботи на Будинку колишнього Губернського правління (1862-1863 рр.);
5. Ремонтні роботи на будівлі колишнього Губернського правління (1862-1863 рр.);
6. Троїцька площа (середина – друга половина XIX ст.).

Більшість виявлених справ не вивчалися дослідниками, або є малодослідженими і становлять інтерес в якості вивчення як нововиявлені.

Список використаних джерел та літератури

1. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 104, спр. 46. Дело о расширении Турецкого моста в гор. Каменце (29 марта 1871 – 5 октября 1876 г.), арк. 1-87.
2. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 67, спр. 129. Дело об устройстве в г. Каменец-Подольском сгоревших в 1817 г. На городской каланче часов (18 марта 1835 – 13 февраля 1845 г.), 157 арк.
3. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 77, спр. 199. Дело о постройке в г. Каменец-Подольске каменной лестницы на спуске к реке (19 апреля 1844 – 27 января 1864 г.), арк. 1-88.
4. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 83, спр. 530. Дело о ремонте в Каменце башни у Русских ворот, мостовой (31 октября 1850 – 1 августа 1853 г.), арк. 1-39.
5. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 93, спр. 210, 14 арк.
6. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 105, спр. 147. Дело о сломке каменных ворот круглой башни в конце Турецкого моста в г. Каменце (22 ноября 1872 – 31 декабря 1874 г.), арк. 1-24.

***

№1

Про розширення Турецького мосту (1871-1876 рр.)

У 1871-1876 рр. тривали роботи з розширення Турецького мосту в Кам'янці-Подільському. Роботи виконувалися під наглядом та за ескізами губернського архітектора Оріховича та інженера Костецького. В якості робітників було використано арештантську роту Кам'янця-Подільського. Вартість реалізації проекту становила 6223 руб. 27 коп. сріблом [арк. 11-12зв].

Проектним та виробничим роботам передувало обстеження мосту. Цікаво, що повне дослідження мосту зробити не вдалося. Було проведено зовнішнє обстеження та опитано старожилів. Комісія дійшла висновку шляхом закладання бокових шурфів в стінах мосту під наглядом інженера Костецького, що в мості існує *«ряд багатопверхових арок турецького часу»*. В нижніх частинах аркових склепінь від основи до верхніх арок при ширині в 2 аршина і внизу до 5 аршинів. Вони були посилені контрфорсами під час капітальної перебудови в 1842 р. і 1855 р. Причому стан їх був задовільний станом на 1872 р. [арк. 13].

З архівного джерела можна зробити висновок, що вже в XIX ст. була внесена пропозиція про збереження історичної пам'ятки з пристосуванням. В документі зазначається: *«башта в якій сьогодні влаштовані ворота проходить по мосту і мають відійти до міського бульвару як історична пам'ятка»*. Вона утримувалася за рахунок міського бюджету. Влада пропонувала відкрити в башті кав'ярню, а виручку направляти на ремонт башти та мосту.

В документі також міститься інформація про те, що проходили роботи з розширення мосту. Це розширення мало відбутися за рахунок деревинних тротуарів по обох сторонах вздовж мосту, які планували влаштувати на чавунних балках. Причому пропонувалося закладати балки з *«котельного заліза»* в нову кладку, щоб не пошкодити давню. При цьому також підвищувався рівень мосту та буде засипана вибоїна в середині мосту. Ця вибоїна приносила багато шкоди мосту, адже як зазначається в документі: *«служить вона резервуаром для збирання води і бруду, перешкоджаючи проходу та проїзду»* [арк. 11].

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 104, спр. 46. Дело о расширении Турецкого моста в гор. Каменце (29 марта 1871 – 5 октября 1876 г.), арк. 1-87).

№2

Про влаштування на Будинку польського магістрату (ратуші) годинника (1835-1845 рр.)

В 1817 р. відбулася пожежа на вежі міської ратуші.. З 1836 р. проходять ремонтні роботи на ратуші. Тоді губернська та міська влада вирішила відновити годинник на вежі. За рекомендацією одного з губернаторів (Бахметова – ?), було вирішено замовити новий годинник з Санкт-Петербургу. Проте, перш ніж це зробити

його вирішили полагодити. Так, майстер Забдерович запропонував полагодити годинник за 2230 руб. сріблом, майстер Кучавський за 3025 руб. сріблом. Проте Майстер Ключевський написав листа губернатору, що він може придбати і встановити нові часи. Вартість послуги включно з ремонтом сходів, що вели до годинника становила 2350 руб. сріблом [арк. 2, 5-6, 121].

Проте в міській казні бракувало коштів для відновлення годинника. Тому, було вирішено внести частину суми готівкою, решта – акціями за купівлю часів. Проте це не реалізували.

В 1842 р. управляючий губернією наказав замовити на себе виписку годинника, який домовилися придбати у Відні. Їх вдалося замовити. Проте виникла нова проблема – до годинника необхідно було влаштувати дзвони. Їх необхідно було встановлювати разом з годинником. Тоді вирішили використати дзвони з Домініканського костелу, на що потрібний був дозвіл вищої влади. Тому, вирішено було встановлювати годинник, а пізніше створити комісію для визначення функціональності дзвонів дзвіниці Домініканського костелу.

У 1845 р. було встановлено годинник [арк. 122].

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 67, спр. 129. Дело об устройстве в г. Каменец-Подольском сгоревших в 1817 г. На городской каланче часов (18 марта 1935 – 13 февраля 1845 г.), 157 арк.)

№3

Влаштування сходів з боку Польських фільварків до Старого міста (1844-1859 рр.)

Генерал-майор Петров П.І. розпорядився облаштувати сходи з поручнями для острівного сполучення з Польськими фільварками для безпеки пішоходів. Проект було погоджено в Головному управлінні шляхів і сполучень. Листування відносно розробки проекту також узгоджувалося з управлінням Київського і Волинського генерал-губернатора.

Кошторис на будівництво був підготовлений молодшим цивільним інженером Шпаковським. Для влаштування сходів проектом передбачалося освоїти 889 руб. 58 коп. сріблом (дані на 1844 р.) [арк. 1, 8]. Станом на червень 1848 р. вартість виробничих робіт склала 13500 руб. сріблом. Підрядні роботи виконувалися під керівництвом купця 3-ї гільдії Іцька Аксельруда [арк. 53].

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 77, спр. 199. Дело о постройке в г. Каменец-Подольске каменной лестницы на спуске к реке (19 апреля 1844 – 27 января 1864 г.), арк. 1-88)

№4

Ремонтні роботи на башті Руської брами і влаштування бруківки (1850-1859 рр.)

Проблему влаштування дорожнього покриття з Руських фільварок на острівну частину міста було піднято ще в 19 ст.

20 жовтня 1850 р. губернському архітектору було доручено відремонтувати башту на Руській брамі, влаштувати мощення дороги що вела до брами і скласти кошторис на виконання робіт. Передбачалося розібрати стару бруківку і вимостити нову на 1000 кв. сажнів. Причина цих робіт згідно документів була наступною: «*Місцевість Карвасари на передмісті Руських фільварків, і мощення по яким дорога зовсім дурна, важко проїхати настільки, що в деяких місцях як такий проїзд неможливий*» [арк. 1].

Вартість виробничих робіт становила 2011 руб. сріблом. Проте 23 лютого 1853 р. військовий губернатор заборонив ремонтні роботи на Руській брамі, через нестачу коштів в міській казні [арк. 14, 31].

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 83, спр. 530. Дело о ремонте в Каменце башни у Русских ворот, мостовой (31 октября 1850 – 1 августа 1853 г.), акр. 1-39)

№5

Ремонтні роботи на будівлі колишнього Губернського правління (1862-1863 рр.)

Впродовж червня 1862 р. – травня 1863 р. проводилися ремонтно-будівельні роботи частини будівлі Губернського правління, яка постраждала в результаті пожежі. Було заплановано відремонтувати дах. Це пояснювалося тим, що «*приміщення нижнього поверху, в яких розташоване сьогодні казначейство і архів, залишені не покритими і місцями сильно пошкоджені*» [арк. 2, 2зв.].

Загальна вартість робіт, згідно кошторису, складала 7572 руб. 58 коп. сріблом.

У 1863 р. було виділено кошти на проведення ремонтних робіт. Після завершення робіт на споруді планували використати частину будівлі під відділення Кам'янець-Подільської поліції а решту споруди пристосувати під приміщення поліцейських арештантів [арк. 12].

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 93, спр. 210, 14 арк.)

**Троїцька площа
(середина – друга половина XIX ст.)**

У цей період були розроблені два варіанти місць розташування мостів та нових кварталів під будівництво. Один з них з'єднував північно-західну частину Старого міста біля Кушнірської (семиповерхової) башти та передмістя Польських фільварок. Більш сміливий за задумом другий варіант місця сполучення в районі Троїцької площі та високого східного берега р. Смотрич з освоєнням та забудовою нових територій.

Троїцька площа була розширена за рахунок Свято-троїцького монастиря. Роботи проводив купець третьої гільдії Іцько Аксельруд.

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 105, спр. 147. Дело о сломке каменных ворот круглой башни в конце Турецкого моста в г. Каменце (22 ноября 1872 – 31 декабря 1874 г.), арк. 1-24).

Наталія Петрик

Національний університет «Львівська політехніка»
м. Стрий

**ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ДАВНЬОЇ ДОБИ
У ЗБІРЦІ МУЗЕЮ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ**

Досліджено процес становлення Музею Наукового Товариства імені Т. Шевченка, формування його структури та накопичення військово-історичних пам'яток давньої доби у його колекції. Розкрито внесок у музейне будівництво українських громадських та культурних інституцій Галичини та окремих дослідників та краєзнавців. Частково проаналізовано інвентарні описи Музею НТШ.

Ключові слова: Музей Наукового Товариства імені Т. Шевченка (Музей НТШ), військово-історичні пам'ятки, пам'ятки давньої доби, Культурно-історичний музей, археологічний відділ.

Провідну роль серед музейних інституцій Львова наприкінці XIX – на початку XX ст. відігравав Музей Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ). Ідея створення Музею була викликана прагненням української громади реорганізувати Товариство на так звану «українсько-руську академію наук», а Музей мав стати одним із важливих структурних елементів новоствореної наукової установи [8, с. 824–825]. Головним завданням як НТШ загалом, так і його Музею було виокремити українську національну громаду як один із провідних етнічних елементів Галичини зі своєю історією та самобутньою культурою на противагу польському елементу.

Процес становлення Музею та формування його колекції мав тривалу історію та нерегулярний і несистематичний характер як у плані фінансування, так і накопичення історичних пам'яток. Такий стан речей був характерний для періоду від заснування Музею у 1895 до закінчення XIX ст. Проте вже на початку XX ст. виділилися два провідні напрямки розвитку збірок Музею НТШ. Перший з них – це етнографічний відділ, який поповнювався переважно завдяки етнографічним експедиціям Федора Вовка та Івана Франка [8, с. 827–828]. Другою важливою за значенням та кількістю експонатів збіркою Музею НТШ була археологічна збірка. Розвиток археологічного відділу перебував на пріоритетному місці. Колекція цього відділу складалася з двох частин: збірки предметів та копій із західноєвропейських розкопок та збірки предметів, виявлених на території України [3, с. 417]. Поповнення відділу на початку 1900-х років здійснювалося переважно за рахунок археологічних експедицій Михайла Грушевського, Ісидора Шараневича та Миколи Біляшівського [8, с. 828].

Протягом декількох десятиліть існування Музей НТШ неодноразово змінював свою структуру. Найбільшого розвитку набули природничий та культурно-історичний музеї як структурні елементи Музею НТШ. Саме в рамках культурно-історичного музею протягом перших двох десятиліть XX ст. відбувається накопичення значної кількості пам'яток військово-історичного характеру, що було наслідком складної боротьби українського народу за свою державність.

В цілому військово-історичні пам'ятки в колекції Музею НТШ можна хронологічно поділити на чотири основні групи: пам'ятки давньої доби, переважно, археологічні; пам'ятки княжої доби; пам'ятки козацької доби та пам'ятки визвольних змагань 1917–1921 рр. (в ширшому контексті – пам'ятки січового стрілецтва 1914–1919 рр.).

Виділити з числа пам'яток давньої доби військово-історичні часто доводиться досить умовно, адже найхарактерніші предмети – кам'яні або металеві сокири, вістря стріл, ножі тощо мали, як правило, подвійне призначення – вони служили як знаряддя (в т.ч. полювання) та виконували функцію зброї.